

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ АГРЕСИВНОСТІ
СУЧАСНИХ ПІДЛІТКІВ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Анастасії ЗІНЧУК

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

«05» травня 2022 р., протокол № 10

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСІЇ У ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....	6
1.1. Сутність поняття «агресія» як основної дефініції дослідження.....	6
1.2. Роль соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки підлітка в процесі його соціалізації.....	11
Висновки до першого розділу.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	22
2.1. Опис процедури та методів дослідження.....	22
2.2. Аналіз взаємозв'язків рівнів прояву агресії з індивідуально-психологічними та соціальними особливостями учнів підліткового віку.....	24
Висновки до другого розділу.....	30
ВИСНОВКИ.....	33
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	36

ВСТУП

Актуальність дослідження. Криза, яка відбувається у економічному, політичному, культурному житті нашої країни, здатна негативно впливати на стосунки між людьми у сучасному світі. Спад рівня виробництва, деструкція економіки, руйнація усталеної системи цінностей, зниження рівня життя частини людей нашої країни внаслідок воєнних дій, позначається і на їхньому самопочутті, психіці та породжує напругу, внутрішні конфлікти, агресію, а то і жорстокість по відношенню один до одного.

Через це для сучасності пріоритетним має бути курс на формування майбутнього покоління з активними життєвими позиціями, здатного до волевиявлення без агресії, толерантно. Через це, у психології особливо актуальними стають дослідження, присвячені пошуку засобів профілактики агресивних проявів у школярів підліткового віку.

За останні десятиліття зарубіжна психологія накопичила значний досвід у дослідженні агресивної поведінки. У вітчизняній психології питання агресії розглядається в роботах Б.С.Братуся, Т.Г.Рум'янцевої, І.О.Фурманова, О.В.Хреннікова. Деструкція агресії підкреслюється рядом досліджень, в яких вона аналізується в контексті злочинності та девіантної поведінки. В ХХІ столітті дослідники звертають увагу на аналіз агресії у різновікових неделінквентних осіб: О.Б.Бовть – молодші школярі; А.О.Реан, Л.Н.Семенюк – підлітки; С.Г.Шебанова – юнаки.

Вибір нами саме підліткового віку обумовлений тим, що саме на даному віковому етапі посилюється можливість прояву агресивних форм поведінки.

До того ж, що шкільна практика засвідчує, що агресія є сьогодні поширеним явищем серед осіб підліткового віку і не обмежується нею лише у делінквентних осіб. Тому, саме соціальна значущість питання агресії, недостатнє вивчення її соціально-психологічних детермінант саме у підлітковому віці обумовили вибір теми бакалаврського дослідження: «Соціально-психологічні детермінанти агресивності сучасних підлітків».

Об'єктом дослідження є феномен агресії в осіб підліткового віку.

Предметом дослідження – особливості соціально-психологічних детермінант агресивності у підлітків.

Мета дослідження полягає у розкритті змісту соціальних-психологічних детермінант агресивності сучасних підлітків та емпіричному дослідженні з метою з'ясування особливостей їх прояву.

Гіпотеза: агресивні прояви у підлітковому віці обумовлені соціальними та індивідуально-психологічними детермінантами, такими як підозрілість, образливість, роздратованість неадекватно висока самооцінка, незадоволення особистим соціальним становищем, невизнання з боку оточуючих. детермінують у підлітків прояви агресії. Система відносин підлітка до суб'єктів та об'єктів найближчого соціального оточення є необхідним компонентом при визначенні психологічних особливостей прояву їх агресії. Її врахування дозволяє окреслити проблеми, що супроводжують агресивних підлітків, для врахування їх в корекційній роботі з ними.

Мета та сформульована гіпотеза зумовили **завдання** дослідження:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми агресії.
2. З'ясувати роль соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки підлітка у процесі його соціалізації.
3. Емпірично дослідити соціально-психологічні особливості агресивних проявів у підлітків та їх детермінанти.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали положення експериментально-генетичного підходу про детермінацію та закономірності особистісного розвитку (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко); фундаментальні положення про взаємозв'язок соціального пізнання та соціальної поведінки (Г.М. Андрєєва, І.Д. Бех, О.О. Бодальов, А.О. Деркач, В.М. Мясичев, Н. Крік, К. Додж); положення про сутність, психологічні механізми та закономірності формування особистості, її самосвідомості та саморегуляції в підлітковому віці (Р. Бернс, М.Й. Боришевський, Л.І. Божович, В.С. Мухіна, Р.В. Павелків, В.В. Столін, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова); основні концепції агресивної

поведінки особистості (А. Бандура, Д. Доллард, Н. Левітов, А. Реан, І.А. Фурманов, З. Фройд).

Методи дослідження: теоретичний аналіз та узагальнення наукових розвідок з проблеми агресивності підлітків та її соціально-психологічних детермінант; емпіричні методи дослідження: бесіда, тестування; методи статистичної обробки даних: кореляційний аналіз (Спірмен).

Експериментальна база дослідження: У дослідження прийняли участь учні 7-8 класів загальноосвітньої школи № 1 м. Львова, загальна кількість респондентів 60 осіб підліткового віку.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що: проаналізовано індивідуально-психологічні та соціальні детермінанти проявів агресії підлітків, та увиразнено їх особливості.

Практичне значення роботи полягає у тому, що результати напрацювань, можуть бути використані практичними психологами, дослідниками, всім зацікавленими при вивченні даних феноменів у підлітків.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел.

Розділ 1

Аналіз теоретичних підходів до проблеми вивчення агресії у психологічній науці

1.1. Сутність поняття «агресія» як основної дефініції дослідження

Головною метою цього підрозділу є чітке визначення ключових понять нашого дослідження – агресія – та соціально-психологічні детермінанти, а також окреслення тих явищ, що входять в рамки даних теоретичних конструктів. Ця необхідність викликана двома причинами. По-перше, термін «агресія», який активно використовується як на науковому, так і на побутовому рівнях, не має єдиного розуміння його суті. По-друге, не існує загальної точки зору як на феномен агресії так і на її детермінанти й серед самих науковців.

Невідповідність у трактуванні цього поняття можна простежити вже при опрацюванні сучасних психологічних словників. Так, наприклад, словник під редакцією О.В.Петровського та М.Г.Ярошевського визначає агресію як «...цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам та правилам існування людей у суспільстві, наносить шкоду об'єктам нападу (живим та неживим), спричиняє фізичний збиток людям або викликає у них негативні переживання, стан напруги, страху» [27, с. 8].

У словнику-довіднику Н.І.Конюхова під агресією розуміється «...демонстрація переваги в силі або застосування сили по відношенню до іншої людини або групи осіб» [23, с. 7]. Отже, в першому випадку існує пряме свідчення про ворожий, деструктивний характер агресивної поведінки, а в другому таке чітке твердження не простежується – демонстрація переваги в силі, наприклад, не завжди містить в собі намір спричинення шкоди.

З метою з'ясування невідповідностей у термінології, ми здійснили аналіз наукових даних з цієї теми.

Не дивлячись на велику кількість наукових досліджень з проблем агресії, якій присвячені спеціальні монографії (А.Бандура, А.Басс, Л.Берковіц, Р.Берон та Д.Річардсон, Б.Крейхі, К.Лоренц, В.Холлічер), не існує чіткого визначення самого поняття «агресія».

Немає чіткого розуміння в науці й детермінант агресивності. Найбільш суперечливою в науці є думка про обумовленість агресивних дій людини інстинктивною природою. Такої позиції дотримувались в своїх дослідженнях З. Фрейд [56], який розглядає агресію як одну із складових сексуальних інстинктів, а також К. Лоренц [30], у розумінні якого агресія є результатом внутрішньовидового відбору і зводиться до біологічно доцільної форми поведінки, що сприяє виживанню та адаптації.

З критикою безмотиваційної концепції виступає Л.Берковіц, який вказує, що ті чи інші дії тільки тоді будуть кваліфіковані як агресивні, коли вони мотивовані намірами: «...»агресія» не означає несправедливість, образу, погане відношення і тому подібне, якщо тільки такі форми поведінки не були викликані намірами спричинити шкоду іншій особі» [6, с. 32].

На поведінковому аспекті прояву агресії концентрують увагу в своїй роботі Р.Берон та Д.Річардсон. Вони запропонували користуватися терміном «агресія» для опису «будь-якої форми поведінки, націленої на спричинення шкоди або образи іншій живій істоті, яка намагається запобігти такого поводження» [13, с. 26], не виключаючи вплив емоцій, мотивів та установок як факторів у поведінці, що веде до ушкодження іншої людини.

Так, на думку С.М.Єніколопова [19], агресія визначається перш за все мотивацією, навіть якщо остання не лежить на поверхні. Акцентуючи увагу на функціональному боці агресії, науковець виділяє три її функції: захист свого «Я», вибух психологічної напруги, досягнення своїх цілей. Заслугує на увагу позиція вчених, у відповідності до якої агресія розглядається не тільки як

поведінка, але й як психічний стан, виділяючи когнітивний, емоційний та вольовий її компоненти (Л.Берковіц [6], Р.Берон та Д.Річардсон [13]).

В емоційному компоненті агресії переважає гнів, який іноді приймає форму афекту, люті. Але при цьому не можна категорично стверджувати, що кожна агресія супроводжується гнівом, так як і не завжди гнів напряду веде до агресивних дій. Так, на думку Л.Берковіц [6], ідентифікація об'єкту нападу та своїх наступальних можливостей визначається шляхом оцінки та атрибуції. Від правильного розуміння загрози залежатиме виникнення агресії, її форма та сила. Переоцінка загрози може викликати відмову від агресії як засобу боротьби.

Отже, агресія є не обов'язковою, а лише потенційно можливою поведінковою реакцією індивіда, яка активізується або пригнічується емоційними переживаннями, викликаними неприємними подіями, та оцінкою ситуації і своїх можливостей.

Несинонімічність понять «агресія» та «агресивність» А.О.Реан пояснює тим, що «...не за кожними агресивними діями суб'єкта дійсно стоїть агресивна особистість, а з іншої сторони, агресивність людини не завжди проявляється в агресивних діях» [44, с. 4]. В основі першопричини прояву агресії неагресивною особистістю є ситуативні фактори, тоді як випадки агресивних дій агресивних особистостей обумовлені особистими властивостями.

Агресивність має прояви в області деструктивних міжособистісних відносин і характеризується особистою позицією, що полягає в перевазі використання насильницьких засобів для реалізації своєї мети, або стійким прагненням індивіда нанести іншій людині фізичну та психотравмуючу шкоду (М.І.Єнікєєв [18]). В такому випадку мова йде про готовність до агресії, а також про схильність сприймати і інтерпретувати поведінку іншого як ворожу.

Отже, якщо особистість проявляє готовність у використанні різних форм агресії в поведінці, це свідчить про її агресивність.

Висловлюється думка, що агресивність правопорушника обумовлена нестійкістю мотиваційно-ціннісної структури особистості або деформацією його соціальних потреб (В.В.Устінова [54], Л.П.Конишева [24]).

Дослідниця Т.Г.Румянцева [47] з цього приводу відмічає, що норми формують особливий механізм контролю за проявом тих чи інших дій. Якщо норми порушені, поведінка оцінюється як агресивна.

Підкреслюючи соціально-поведінковий аспект агресивності, Т.Г.Рум'янцева [47] виділяє індивідуальну агресію, соціально-групову і агресію як інструмент зовнішньої політики, що характеризується термінами міжнародного права.

Інший вчений, М.І.Єнікеєв, виділив фрустраційний, імпульсивний, афективний, навмисний, інструментальний види агресії [18].

Узагальнюючи існуючі в науковій літературі підходи до розуміння агресії, О.К.Осницький пропонує класифікацію форм прояву агресії, що має наступні складові: хворобливі прояви (гнів, лють, руйнівне збудження); фізичні та словесні прояви, які пов'язані з засвоєнням норм та правил, припустимих в суспільстві (антисоціальна поведінка); види, пов'язані з недостатньою сформованістю особистих засобів самоконтролю; «усі види дій, що одними інтерпретуються як агресивні, а іншими пов'язуються з активністю та наполегливістю» [35, с.62]. Але такий розподіл, на наш погляд, є недостатньо структурованим і впорядкованим. Так, лють, гнів, руйнівні збудження можуть бути як проявами клінічних психічних хвороб, так і результатом несформованих засобів самоконтролю.

Якщо в основі класифікації видів агресії лежить її спрямованість, виділяють пряму та побічну агресію. Крім того, С.М.Єніколопов [19; 20], наприклад, розрізняє агресію спрямовану назовні та на себе – аутоагресію, в основі якої лежить самоприниження, самозвинувачення, і, як крайній варіант, – суїцид.

Розширений аналіз агресивних дій представив А.Басс, який розподілив їх за трьома шкалами: «фізична-вербальна; активна-пасивна; пряма-непряма. Їх комбінація, відповідно, дає вісім можливих категорій, за якими можна описати агресивні дії: фізична – активна – пряма; фізична – активна – непряма; фізична – пасивна – пряма; фізична – пасивна – непряма; вербальна – активна – пряма; вербальна – активна – непряма; вербальна – пасивна – пряма; вербальна – пасивна – непряма (за Р.Берон та Д.Річардсон)» [13, с. 29].

Представлений структурний аналіз агресії додає розуміння її суті, але не вирішує питання її оцінки. Це пов'язано з тим, що нормативна оцінка поведінки часто розрізняється в залежності від погляду сторін як на суб'єктному рівні, так і в рамках національної культури та менталітету.

Але, при всій логічній простоті викладених Е. Фроммом положень про людську агресію, в його концепції існує ряд невирішених питань. А саме: що входить у сферу вітальних інтересів людини і в якій мірі оцінювати силу опору, адекватність його викликаній провокації?

Ступінь опору пов'язана ще й з проблемою антиципації загрози. Механізм оборонної агресії може спрацювати у людини, навіть якщо явної загрози не існує. Людина може реагувати не тільки на потенційну загрозу, але й на можливу небезпеку у майбутньому.

Отже, критерії розподілу агресії на доброякісну та злоякісну носять суб'єктивний характер, і виявляються не досить визначеними. Здається незрозумілим факт віднесення до доброякісної агресії інструментальної, що визначається Е. Фроммом як вид біологічного пристосування. Вона переслідує визначену мету: забезпечити те, що необхідне або бажане, і представляє собою допоміжний засіб для її досягнення. Але бажаним може виступати не тільки те, що дійсно необхідне людині для задоволення фізіологічних потреб (наприклад, при угамуванні голоду), а й те, що сам Е. Фромм називає жадобою – найсильнішою з людських неінстинктивних пристрастей [58].

Отже, можна зробити висновок, що, не дивлячись на різноманітність підходів у трактуванні поняття «агресія», ідея спричинення шкоди людині переважає у більшості теоретичних поглядів на цю дефініцію.

Аналіз теоретичних положень дозволив дійти висновку, що в науковій літературі існують різні точки зору у визначенні поняття агресії. Розбіжності простежуються також у виділенні науковцями форм та видів прояву агресії. Норми агресії розглядаються у двох аспектах: з точки зору рівневих параметрів та з позицій норм поведінки, прийнятих у суспільстві. Обидва вони залишаються

суперечливими у вирішенні питання оцінки агресії та виділення її статистичної норми.

Ми виходимо з розуміння агресії як свідомої поведінки, що спричиняє шкоду оточуючим людям, собі або тваринам. Якщо шкода, заподіяна неживим істотам, наносить матеріальні або психологічні збитки іншій особі, вона трактується як агресивна дія. Не виключаємо ми й той факт, що агресія може носити характер як спонтанного реагування і супроводжуватися негативними емоціями гніву, роздратування, образи, так і виступати у вигляді цинічно продуманої помсти. Агресивними вважаються також наміри, націлені на ушкодження іншої людини, або неживої істоти. Фізичну агресію та її крайні варіанти – фізичне та сексуальне насилля – ми визнаємо найбільш деструктивнішими формами агресивної поведінки. Перевага у використанні та прагнення до агресивних форм поведінки характеризує особистість як агресивну.

У розкритті теми нашого дослідження важливим є питання соціально-психологічних детермінант агресії підлітків, що і стало предметом розгляду наступного підрозділу.

1.2. Роль соціально-психологічних детермінант агресивної поведінки підлітка в процесі його соціалізації

У науковій літературі існує точка зору у відповідності до якої прояви агресивної поведінки підлітків є результатом їх розвитку на попередніх етапах життя під впливом цілої системи соціально-психологічних детермінант. Цей факт стверджують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені.

Отже, принциповим для розуміння особливостей агресії в підлітковому віці є розгляд її соціально-психологічних детермінант становлення в процесі соціалізації. Застосування теоретичних положень про етапи індивідуального розвитку людини (Л.С.Виготський [36], Д.Б.Ельконін [58], Е.Еріксон [59]), приводить до необхідності вивчення життєвого шляху особистості у взаємодії вікових, історично-культурних та індивідуальних факторів.

Виходячи з положень теорії Е. Еріксона, перший рік життя дитини характеризується формуванням базової довіри або недовіри до оточуючого світу через турботу батьків про задоволення індивідуальних потреб дитини. Причому ступінь довіри залежить не від абсолютного прояву любові та піклування, а від якості відносин матері та дитини. Задача батьків – передати дитині «органічне переконання значущості того, що вони роблять для дитини» [59, с. 349]. Ранній процес диференціації між внутрішнім та зовнішнім обумовлює початок проєкції та інтроєкції. Саме ці механізми, опосередковані сформованою базовою довірою чи недовірою, служать відмітною ознакою відносин до суперників та ворогів зрілих індивідуумів, тобто визначають процес майбутнього становлення агресії. Згідно з А. Фрейд, агресивність, будучи однією з базових сил особистості, є необхідною складовою нормального розвитку дитини. Наслідками відторгнення агресії стають песимізм, нездатність до змагань. Прояви патологічної агресивності, що виникають в аномальних умовах розвитку, на думку вченої, пов'язані з відсутністю любові і прихильності до дитини з боку батьків, тобто при «незадоволенні вроджених потреб особистості» [57, с. 122]. Отже, причиною можливого становлення агресивної поведінки на першому році життя майже всі науковці називають характер задоволення батьками базових потреб дитини цього віку.

Формування агресивної поведінки дитини *раннього віку* головним чином залежить від ставлення батьків до її проявів (І. Марцинківській та І. Марцинківська [31]). Нетерпимість батьків до відкритої агресії викликає у дітей провокацію дорослих на насильство. Фізична агресія батьків, в свою чергу, фіксує у дитини подібну поведінку.

Механізм агресії в ці роки може бути пов'язаний з дією двох соціальних модальностей – утримання та відпускання, кожна з яких може приймати форми як позитивного, так і негативного реагування [59]. Свобода розпоряджатися собою без втрати самоповаги веде до почуття доброзичливості, готовності до дій та досягнень. Почуття втрати свободи та надмірний сторонній контроль вже в

цей період приводять до закріплення стійкої схильності до сумнівів та сорому, які, на думку Е.Еріксона, є «обернутим на себе гнівом» [59, с. 354].

В. Г. Степанов [53] описує механізм створення агресивного імпульсу у ранньому дитинстві через посилення «пошукового інстинкту», що натикається на цілу систему нових для дитини заборон, обмежень та обов'язків. Це створює конфліктну ситуацію між спонтанною цікавістю дитини та батьківським «не можна» і приводить до відчуття дитиною сильної депривації, пов'язаної з незадоволенням своїх потреб.

А. Маслоу вважає, що дитяча ворожість носить не інстинктивний характер, а реактивний, або захисний, і її можна лише умовно назвати агресивною, бо у дитини немає наміру завдати комусь шкоди [32]. Розповсюджений у ранньому дитинстві феномен руйнування, на думку науковця, скоріше носить характер задоволення потреби у пізнанні, цікавості, ніж ворожої мотивації. Він заперечує той факт, що дитяча деструктивність може бути джерелом задоволення сама по собі. Ж. Піаже [37] вважав причиною дитячої агресивності несформованість розумових процесів. Егоцентризм, синкретизм, нечуттєвість до протиріч як складові дитячого мислення утруднюють соціалізацію дитини у позитивному напрямку.

Включення дитини у більш широкі соціальні зв'язки може привести до спалахів ревнісного гніву, що найчастіше проявляється по відношенню до молодших братів і сестер. Почуття ініціативи, як нова модальність віку, носить характер суперництва, щоб зайняти те «поле діяльності, на яке спрямована ініціатива» (Е. Еріксон [59, с. 358]). У такому випадку, завдання батьків полягає у регулюванні моральної відповідальності дитини, тому що ця стадія є відповідальною у підтримці самоконтролю та самоуправління особистості.

В якості прикладу закріплення батьками агресивної поведінки своїх дітей, Л. Берковіц наводить розповсюджене серед батьків спонукання своїх дітей, особливо хлопців, давати «здачі» за допомогою фізичних ударів своїм кривдникам: «Бажаючи лише навчити своїх дітей наносити кривдникам у

відповідь удари, вони (батьки) не розуміють, що фактично можуть таким чином закріплювати їх агресивні дії в самому широкому діапазоні» [6, с. 207].

Отже, в дошкільному дитинстві починає активно діяти механізм наслідування агресії, яка спостерігається дітьми в моделі поведінки батьків.

Зі вступом у школу, дитина починає опановувати ієрархію потреб, навчаючись підпорядковувати свої бажання об'єктивним вимогам дорослих. Б. Крейхі, посилаючись на дослідження Н. Кріка та Дж. Гротпетера, відмічає, що на початку шкільного навчання, агресія дітей має тенденцію до зниження за рахунок «підвищення функцій саморегуляції та опанування соціальними навичками» [28, с. 64].

Сучасна дослідниця агресивності О.Б.Бовть називає молодший шкільний вік відповідальним у розвитку агресивних поведінкових стереотипів, котрі дитина буде активно використовувати у ситуаціях депривації потреб як «засоби їх задоволення» [9, с. 98]. Діти молодшого шкільного віку, на думку дослідниці, не схильні проявляти ініціативу у спричиненні шкоди іншим. Їх агресія носить більше спонтанний, захисний характер. Тому профілактичні засоби по запобіганню закріплення інструментальних видів агресії ефективно проводити саме в цей віковий період.

А. Адлер [2] звертає увагу на більш глибокі механізми сімейного впливу на становлення агресії в молодшому шкільному віці. З позицій вченого, індивідуальність особистості формується шляхом самоствердження через подолання власних комплексів неповноцінності. Відповідно, дитяча злоба, ворожість, агресія у молодших школярів можуть бути викликані заздрістю до тих, хто досягає успіху або похвали з боку дорослих. Заздрість перетворюється у ворожість по відношенню до щасливчиків, вербальну агресію, і, таким чином, за рахунок приниження інших, дитина звеличує себе, досягаючи почуття переваги. Крім того, агресію дитини може спровокувати покладання на неї з боку батьків надмірних сподівань, що стає тягарем. Тільки при сприятливих умовах дитина здатна дотримуватись відповідних вимог. При зміні ситуації у несприятливий бік, можливий зрив, який проявляється в злобі по відношенню до

себе, або до обставин, а частіше всього до самих батьків, як джерела дитячої неспроможності.

Таким чином, у становленні агресії молодшого школяра залишається впливовим стиль дитячо-батьківських відносин. Значною мірою опосередковують формування агресивності на даному етапі шкільні відносини, взаємини між вчителями та учнями.

У літературі відмічається той факт, що у підлітковому віці агресивна поведінка підсилюється та змінюється за характером проявів, що обумовлено перехідними аспектами від дитинства до дорослості. Підліток виходить на якісно нову соціальну позицію, яка формує її свідоме ставлення до себе як до дорослого. Збільшується невідповідність між психічним і фізіологічним розвитком, що веде до інтенсивних суперечок з оточенням.

Згідно з Е. Еріксоном, основним завданням цієї вікової стадії є інтеграція Я-образів у єдину цілісну систему. Почуття особистісної ідентичності, на відміну від змішання соціальних ролей, представляє собою впевненість у тому, що внутрішня тотожність, підготовлена минулим індивіда, поєднується з тотожністю уяви про себе у перспективі. Сильні сумніви, що супроводжували дитину на попередніх стадіях, можуть суттєво заважати становленню ідентичності підлітка і провокувати на делінквентні вчинки. Успішне подолання кризи цього періоду дозволить підлітку «вберегти себе від розпаду» [59, с. 367]. Сучасний підліток живе в суперечливих за своїм змістом умовах. Зокрема, Л. М. Семенюк пов'язує це з темпом та ритмом технічних реформувань, що пред'являють молоді нові вимоги; насиченим, інколи суперечливим характером інформації, що глибоко впливає на психіку підлітка, який ще не має чітко визначеної життєвої позиції; з екологічними та економічними кризами суспільства, що викликають у підростаючої молоді переживання безнадійності та роздратування. Підлітки більше, ніж інші вікові групи, страждають від соціальної нестабільності, моральної обстановки в країні, «коли старі ідеали втрачені, а нові ще не сформовані» [49, с. 37].

Вчена Н. В. Алікіна [3] вважає, що підліткова агресивність значно зумовлена дією макросоціальних чинників, а саме: соціально-економічною і політичною організацією суспільства, в якій панує атмосфера конкурентно спроможної боротьби за свої права, моральною нормативністю поведінки, що задається соціальними умовами.

Дослідник В. Г. Степанов зазначає, що агресія у 10-13 років є результатом непристосованості індивіда до соціального середовища. Вона має прояви у конфліктних сімейних ситуаціях, «потасовках» сильніших підлітків зі слабшими фізично товаришами, невпевненими у собі однолітками [53, с. 304].

Через «потребу у події» розглядає підліткову агресію вчений М.В.Розін [46]. Наприклад, прагнення підлітка-неформала вийти за межі нормативності і таким чином самовизначитися веде до конфлікту з батьківськими цінностями. Агресія у таких випадках стає психологічним засобом протистояння спокусі. Воюючи з сім'єю, підліток насправді намагається зруйнувати одну з небажаних частин свого «Я» з метою самозміни.

Наступними по частоті прояву в указаний період у хлопців займає фізична агресія, а у дівчат – вербальна. В більш старшому віці (14-15 років) у хлопців домінує негативізм і вербальна агресія, а у дівчат – вербальна. Л. М. Семенюк також відмічає, що незалежно від віку, у хлопців усі форми агресивної поведінки виражені більше, ніж у дівчат.

Подібна тенденція спостерігалась досить довго, але останнім часом засоби масової інформації свідчать, що частота проявів жорстокості дівчат навіть збільшилась, а вербальна агресія стала більш брудною та жахливою. Так, в дослідженні Т.В.Говорун існує посилення на узагальнені експериментальні дані Дж.Хайд, згідно з якими статеві відмінності в проявах агресії хоч і простежуються в більшості досліджень, але не мають статистично значущої різниці. Крім того, відмінність в показниках агресивності була зафіксована лише щодо фізичного насильства і не виявлена для інших видів агресивності. Причому істотних статевих відмінностей не спостерігається протягом всього дитинства аж до юнацького віку. Цю невелику різницю науковці пов'язують з впливом

соціального середовища, яке всіляко заохочує хлопців до вияву агресії як прояву справжнього чоловічого характеру [17, с. 44].

Спостерігається неоднозначність трактування цих зв'язків різними вченими. Так, В. Г. Степанов [53] вказує на завищений рівень самооцінки у підлітків, схильних до агресії, тоді як американський вчений Г.Капланнавіпаки, висуває гіпотезу, згідно з якою саме занижена самооцінка веде особистість, яка дорослішає, до асоціального розвитку. Він виходить з постулату про самоповагу як домінуючого мотиву людини. При низькій самооцінці ця потреба загострюється, засоби її задоволення стають неадекватними: якщо не вдається зробити це соціально припустимими шляхами, підліток знаходить альтернативні.

Кореляцію інтенсивності агресивних реакцій і самооцінки підлітків досліджував А.О.Реан, який вказував на наявність суттєвого позитивного зв'язку між цими показниками: чим вище самооцінка, тим вище показники загальної агресії та різних її складових. Було виявлено, що рівень фізичної агресії корелює з загальною самооцінкою; парціальні самооцінки (схильності до лідерства, «фізичного-Я») корелюють з негативізмом та вербальною агресією; крім того, вербальна агресія має позитивний зв'язок з рівнем самооцінки, автономності, інтелекту. Пізніше А.О.Реан віднайшов ще одну характерну тенденцію взаємозв'язку підліткової агресивності з самооцінкою: агресивні підлітки мають крайню, екстремальну самооцінку – або надмірно високу, або низьку [44, с. 284]. Г.К.Валіцкас та Ю.Б.Гіппенрейтер [15] зробили спробу знайти компроміс щодо цих точок зору і дійшли висновку, що під впливом несприятливих умов розвитку, виховання в сім'ї та школі, у дитини формується низька самооцінка. При неспроможності її підвищити соціально схвалюваними засобами підліток звертається до асоціальних зразків поведінки і до контрнормативних цінностей. Таким чином, рівень його самооцінки підвищується. Саме тому домінує завищена самооцінка у підлітків, схильних до агресії та девіантних форм поведінки.

Самоконтроль відноситься до вольової форми прояву самосвідомості і є невід'ємним компонентом будь-якої діяльності людини, який може бути як механізмом стимуляції, так і механізмом гальмування. За визначенням М.Й.Боришевського [12] – це психологічна властивість людини, що виявляється в її здатності самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх з вимогами певних норм та правил. Функція гальмування грає важливу роль в подоланні небажаних дій підлітків, пов'язаних з їх підвищеною агресивністю, тому враховувалась нами при розробці корекційної програми.

Широке коло питань з проблеми впливу сімейних відносин на становлення підліткової агресивності було розглянуте в одному з досліджень А.Бандури, проведеному разом з Р.Уолтерсом [5]. У його положеннях про асоціальну агресію висловлюється припущення про те, що така форма поведінки викликана, перш за все, руйнуванням залежності дитини від батьків. Фрустрація дитячої потреби в залежності, яка відбувається внаслідок нестачі або відсутності турботи та прихильності з боку батьків, веде до постійно виникаючого почуття ворожості та агресії [5, с. 39-40].

А.Бандура та Р.Уолтерс, вважаючи агресивну поведінку підлітків результатом закріплення раніше набутих у сім'ї поведінкових стереотипів, не виключають вплив процесу соціального навчання і в цьому віці [5]. На думку науковців, щоб уникнути агресії з боку підлітків, необхідно будувати відносини з батьками на основі зрілої залежності.

Але батьки не єдині, хто визначає процес соціалізації дитини. Особливо сприйнятливі до впливу однолітків підлітки, що обумовлено провідною діяльністю їх віку. Прагнучи отримати визнання в своєму середовищі, вони починають шукати групи, де можуть їх оцінити.

Особливо ця тенденція може стати причиною становлення агресії у підлітків з сімей, де поширені такі явища, як депривація любові, вживання алкоголю, насилля, суворі критика з боку батьків (Ф.Райс [41]). Для груп, де вони можуть ідентифікувати себе з люттю, жорстокістю, насиллям, характерна установка на швидке задоволення потреб, прагнення перекласти відповідальність на інших,

відсутність відчуття дозволеного. Так, Л.Берковіц відмічає, що надмірно агресивні підлітки найчастіше піддавались фізичному насиллю з боку батьків. Особливо негативно, на думку науковця, впливають на становлення агресії непослідовність, надмірне або неадекватне покарання дітей батьками.

На несприятливості жорстоких відносин батьків до своїх дітей наголошують і вітчизняні дослідники. Зокрема, Н.Ю.Синягіна [51] називає фізичну, сексуальну, моральну жорстокість в сім'ї однією з причин агресії, жорстокості, протиправної поведінки молодших школярів та підлітків.

Крім фізичного насилля, чинником соціалізації агресивності особистості може стати сексуальне насилля. На думку Б.Крейхі, воно пов'язане з «...нерівністю влади, яку мають жертва та той, хто нападає, що дозволяє останньому використовувати переваги свого віку, сили, хитрощів» [28, с. 191]. Сексуальне насилля, яке є сильним травмуючим переживанням, веде до довгострокових наслідків для дитини, серед яких авторка виділяє депресію, суїцидальні ідеї, гіперактивність, агресію, занижену самооцінку, відчуття особистої нікчемності. Таким чином, явища фізичного та сексуального насилля, так як і нанесення психологічної шкоди, з великою вірогідністю впливають на становлення агресії в шкільному дитинстві і подальше її закріплення в більш дорослому віці.

Механізм цього впливу Л.Берковіц описує через поняття «праймінга» (від англ. prime – заряджати), розуміючи його як зараження агресивними ідеями. Це явище, на думку вченого, особливо зачіпає молодь підліткового віку, яким «найбільше подобаються такі телепрограми» [6, с. 251].

Важливим чинником агресивності сучасних підлітків є й проблема тотального перебування у віртуальному просторі, захоплення агресивними комп'ютерними іграми, перегляд жорстоких відеороликів, спілкування в чатах які мають антисоціальну спрямованість та пропагують аморальні цінності та ідеали.

Цікавим для нашого дослідження є погляд на це питання у прихильників психоаналітичної школи. К. Бютнер [14], наприклад, вважав, що проживання своїх внутрішніх проблем та конфліктів за допомогою уяви та героїв фільмів, відеороликів веде до потенційного ефекту катарсису.

Таким чином, прояви агресії, будучи в кожному окремому випадку результатом складних механізмів взаємодії суб'єкта з оточенням, мають ряд характерних соціально-психологічних причин, що детермінують процес виникнення та закріплення даної поведінки, що особливо є характерним для підліткового віку.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукових досліджень феномену агресії дозволив увиразнити розуміння агресії як свідомої поведінки, що спричиняє шкоду оточуючим людям, собі або тваринам. Якщо шкода, заподіяна неживим істотам, наносить матеріальні або психологічні збитки іншій особі, вона трактується як агресивна дія.

Агресія може носити характер як спонтанного реагування і супроводжуватися негативними емоціями гніву, роздратування, образи, так і виступати у вигляді цинічно продуманої помсти. Агресивними вважаються також наміри, націлені на ушкодження іншої людини, або неживої істоти. Фізичну агресію та її крайні варіанти – фізичне та сексуальне насилля – є найбільш деструктивнішими формами агресивної поведінки. Перевага у використанні та прагнення до агресивних форм поведінки характеризує особистість як агресивну.

На думку сучасних науковців, детермінанти агресивності слід шукати на ранніх етапах розвитку особистості. Становлення агресивної поведінки – складний і багатосторонній процес, в якому задіяна множина факторів. Особливо актуальною постає проблема агресивності в підлітковому віці.

Значна частина науковців вважають агресивну поведінку підлітків результатом закріплення раніше набутих у сім'ї поведінкових стереотипів, включаючи вплив процесу соціального навчання в цьому віці. Однак батьки не єдині, хто визначає процес соціалізації дитини. Особливо сприйнятливі до впливу однолітків підлітки, що обумовлено провідною діяльністю їх віку. Прагнучи отримати визнання в своєму середовищі, вони починають шукати групи, де можуть їх оцінити.

Особливо ця тенденція може стати причиною становлення агресії у підлітків з сімей, де поширені такі явища, як депривація любові, вживання алкоголю, насилля, суворі критика з боку батьків.

Підлітки можуть черпати знання про моделі агресивної поведінки з трьох основних джерел: сім'ї, яка може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення; від ровесників; агресивним реакціям можна вчитися не лише на реальних прикладах, але й на символічних, які пропонуються ЗМІ, мас-медіа, Інтернет.

Розділ 2

Емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей агресивності у підлітковому віці

2.1. Опис процедури та методів дослідження

Вивчаючи літературні джерела, ми дійшли висновку, що спроба розглядати людську агресію у відриві від біологічної та соціальної систем, в яких існує людина, та шукати її підстави тільки в одній з них, неодмінно веде до спрощення отриманих результатів. Підкреслюючи ведучу роль соціального способу існування людини, не можна виключати її приналежність до біологічної системи як необхідної складової життя. Таким чином, методологічною основою нашого дослідження став підхід, за яким агресія особистості постає у сукупності внутрішніх умов, опосередкованих зовнішніми, соціальними впливами.

Отже, *мета констатуючого експерименту* полягала у вивченні соціальних та індивідуально-особистісних особливостей, що виступають корелятами проявів агресії підлітків, і дають підстави для визначення шляхів по її зменшенню.

Реалізація поставленої мети відбувалась поетапно, шляхом вирішення ряду завдань.

Так, *завданням першого етапу* дослідження став відбір та апробування психодіагностичного апарату, адекватного меті констатуючого експерименту.

Завдання другого етапу констатуючого експерименту полягали у вивченні прояву агресії підлітків.

Завданням третього етапу стало дослідження комплексу соціальних та індивідуально-психологічних детермінант у їх взаємозв'язку з різними рівнями прояву агресії у підлітків.

У дослідження прийняли участь учні 7-8 класів загальноосвітньої школи № 1 м. Львова, загальна кількість респондентів 60 осіб підліткового віку.

Аналіз отриманих даних на другому та третьому етапах роботи дозволив визначити соціально-психологічні детермінанти, що зумовлюють прояви агресії у підлітковому віці.

Агресивна поведінка є соціально небезпечною, тому вибір адекватного інструменту її діагностики має певні складнощі. Використання методів, націлених на спричинення шкоди іншій людині, неетично і юридично неприпустимо. Небезпечність агресивної поведінки спонукає нас до використання такого підходу, при якому дослідник запобігає заохоченню негативної поведінки, вивчає наміри, а також фіксує прояви в природних умовах життя сучасного школяра-підлітка. До таких методів відносять: анкети, оцінки іншими (незалежні характеристики), проєктивні методи, спостереження, бесіди, опитувальники, аналіз продуктів діяльності тощо.

В обраний нами комплекс психодіагностичних заходів по виявленню у підлітків проявів агресії увійшли: опитувальник Басса-Даркі для вивчення форм агресивних реакцій особистості [29, с. 230-234], проєктивна методика М.З.Друкаревича «Неіснуюча тварина» [45, с. 185-190].

Дослідження проводилось он-лайн із застосуванням Google-платформи. Учням було розіслано бланки з твердженнями, та запропоновано інструкцію тесту А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького).

Інструкція: Прочитавши твердження, визначте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому стилю життя і одній з чотирьох можливих відповідей: «так», «можливо, так», «можливо, ні», «ні».

Опитувальник містить 75 тверджень й дозволяє визначити форми прояву агресії особистості.

Методики М.З.Друкаревича «Неіснуюча тварина» [144, с. 185-190] дозволяє виявити індивідуально-особистісні та соціальні особливості агресивних проявів підлітків на основі інтерпретації малюнку тварини «яка не існує», а також її назви.

Використання опитувальника у дослідженні агресії вимагає від дослідників врахування феномену соціальної бажаності. Його відсутність була доведена

високим коефіцієнтом ретестової надійності ($r_t = 0,85$, при $p \leq 0,01$) за шкалами тесту Басса-Даркі, який ми отримали шляхом повторного дослідження, проведеного через один місяць після першого обстеження, який визначався за допомогою рангового кореляційного аналізу Спірмена [50].

2.2. Аналіз взаємозв'язків рівнів прояву агресії з індивідуально-психологічними та соціальними особливостями учнів підліткового віку

У результаті проведеного тестування за опитувальником Басса-Даркі ми отримали дані, які свідчать про особливості форм проявів агресії підлітків, що представлені у табл. 2.1, показники якої подані у відсотках по шкалах тесту.

Особистісні характеристики відіграють важливу роль у формуванні агресивної поведінки. До них відносять підвищений рівень психопатизації, нестійкість емоційного стану, що виявляється у підвищенні збудливості, подразливості, а також репресивності, яка призводить до підвищення рівня тривожності, скутості, невпевненості у собі. У підлітковому віці агресивна поведінка виступає своєрідним захисним механізмом. Причому у хлопців агресія виявляється переважно у формі фізичної агресії, негативізму. Для дівчаток більш типовішою є вербальна форма агресії. Наше дослідження підтвердило, що значна частина учнів підліткового віку проявляє вербальну форму агресії, негативізм (див. Таблиця 2.1.).

Агресивні підлітки схильні до прояву фізичної агресії активні, діяльні, цілеспрямовані. Вони, як правило, відрізняються сміливістю, рішучістю, схильністю до ризику. У них часто екстравертованість (комунікабельність, впевненість у собі) поєднується з прагненнями до суспільного визнання. Все це підкріплюється достатньо добре розвинутими лідерськими якостями, вмінням комунікувати, об'єднувати ровесників, правильно розподіляти між ними обов'язки і вести за собою. Разом з тим, агресивним підліткам приносить особливе задоволення демонстрація своєї влади і прихильності, а також

страждання близьких людей. Підлітків з вираженою фізичною агресією відрізняють відсутність соціальної конформності, стриманості, недостатньо розвинений самоконтроль.

Таблиця 2. 1. Показники форм прояву агресії у підлітків (n=60)

№	Форми агресії	Високий рівень %	Середній рівень %	Низький рівень %
	ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ	12%	32 %	56%
	ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ	24 %	60%	16%
	ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ	22%	64%	14%
	НЕГАТИВІЗМ	30%	48%	22%
	РОЗДРАТУВАННЯ	26%	58%	16%
	ПІДОЗРЛИВІСТЬ	12%	52%	36%
	ОБРАЗА	20%	48%	32%
	ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ	8%	16%	76%

Показники представлені у таблиці 2.1. дають підстави констатувати, що у досліджуваних нами підлітків домінуючою є така форма агресії як негативізм. Зазначимо, що протистояння до встановлених норм та правил є характерною ознакою, що супроводжує почуття дорослості підлітка.

Проведений нами кореляційний аналіз дозволив встановити статистично значущі зв'язки між негативізмом та фізичною (коефіцієнт кореляції становить $r_s = 0,57$, що є статистично значущим при $p \leq 0,01$), вербальною ($r_s = 0,46$, при $p \leq 0,01$) та побічною агресією ($r_s = 0,28$, при $p \leq 0,05$). Отримані дані вказують на те, що негативізм підлітків може мати як відкриті форми агресивного опору у вигляді вербального або фізичного нападу, так і приховані -- непрямі агресивні дії, а також образи ($r_s = 0,28$, при $p \leq 0,05$).

Фізичні агресивні прояви підлітків, як бачимо, мають місце на фоні вербальної агресії ($r_s = 0,34$, при $p \leq 0,01$), підозрливості ($r_s = 0,24$, при $p \leq 0,05$), образливості ($r_s = 0,35$, при $p \leq 0,01$).

Образливість – інфантильна позиція, яка детермінована безпорадністю, невмінням відстоювати свою точку зору та обирати конструктивні шляхи в міжособистісних стосунках. Водночас образливість пов'язана з почуттям справедливості, яке загострюється саме в підлітковому віці. В концепції А.Басса та А.Даркі цей показник репрезентує наявність недовіри, недоброзичливості, тривожність, надмірної обережності, що приводять людину в опозицію до певного об'єкту і породжують ворожість.

Опосередкована агресія, яка значно поступається фізичним проявам, позитивно корелює з роздратуванням ($r_s = 0,31$, при $p \leq 0,01$), яке, в свою чергу, взаємопов'язане з вербальною агресією ($r_s = 0,28$, при $p \leq 0,05$). Тобто, негативні почуття, що виникають при найменшому збудженні, підлітки відреагують як прямими так і побічними агресивними діями.

Отже, такі індивідуально-психологічні особливості підлітка як підозрливість, образливість, роздратованість детермінують у них прояви агресії.

Використання методики М.З.Друкаревича «Неіснуюча тварина» [144, с. 185-190] виявило суттєвий збіг кількісного розподілу досліджуваних на групи за рівнями прояву агресії на основі показників опитувальника Басса-Даркі та даними цієї проективної методики.

В малюнках досліджуваних нами підлітків з високим рівнем прояву агресії зустрічається щонайменше 3-4 критеріїв, які складають агресивний симптомокомплекс (розроблений І.О.Фурмановим). Порівняльний аналіз кількісних показників тесту М.З.Друкаревича «Неіснуюча тварина» і опитувальника Басса-Даркі представлений у табл. 2.2

Таблиця 2.2. Порівняння кількісного розподілу досліджуваних підлітків за показниками методик Басса-Даркі та «Неіснуюча тварина» n=60

Показники	Рівні					
	високий		середній		низький	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
За опитувальником Басса-Даркі	48	40,3	39	32,8	32	26,9
За методикою „Неіснуюча тварина”	46	38,7	34	28,6	39	32,7

Провівши якісний аналіз малюнків досліджуваних нами підлітків, ми отримали дані, які дозволяють визначити особливості їх агресивності. Так, на малюнках тварин у підлітків, які мають високий рівень агресії, присутні чітко промальовані зуби чи клики, які нами інтерпретувались як наявність у підлітка вербальної агресії, що підтверджують з дані тесту Басса-Даркі ($r_s=0,35$, при $p \leq 0,05$).

Розташування фігури тварини у верхній частині аркушу свідчить про високу самооцінку, незадоволення особистим соціальним становищем, невизнання з боку оточуючих, претензії на самоствердження. На нашу думку, саме ці обставини відіграють істотне значення в детермінації агресивної поведінки підлітків, позаяк для підлітка дуже важливо отримати схвалення ровесників на фоні інтимно-особистісного спілкування.

На малюнках підлітків ми спостерігали положення голови тварини в анфас, яке трактується за егоцентризм. На голові тварин зображено наявність вух, що трактується як зацікавленість в інформації, а також залежність від думки оточуючих.

Загрозливий вигляд тварин на малюнках у підлітків з високим рівнем прояву агресії свідчить про її ворожий характер, незадоволення положенням в соціумі ставить підлітка в опозицію до нього. Це можна трактувати і результат ураженого самолюбства, неадекватного, а іноді зміненого самосприйняття, яке залежить від зовнішньої соціальної ситуації, думки оточуючих. Агресивний захист підлітків від оточуючих демонструє промальовування гострих кутів, шипів, кігтів у тварин. Більш ніж половина випадків зафіксованих на малюнках відображає агресію спрямовану проти вищих осіб (батьків, вчителів, батьків,

інших дорослих або ровесників, які вищі за соціальним статусом) – шипи, колючки направлені вгору. Рідше на малюнках зустрічаються варіанти недиференційованого ряду – готовність до захисту у будь-якій ситуації, коли гострі кути та шипи розташовані навколо чи збоку.

Отже, система відносин підлітка до суб'єктів та об'єктів найближчого соціального оточення є необхідним компонентом при визначенні психологічних особливостей прояву їх агресії. Її врахування дозволяє окреслити проблеми, що супроводжують агресивного підлітка, для врахування їх в корекційній роботі з ними. Особливо важливу роль у становленні агресивної поведінки підлітків є особливості сімейних відносин [1]. Сім'я – це той мікросоціум, де дитина проходить первинну соціалізацію та виступає однією з основних детермінант агресивності дитини. Хоча часто побуває думка про те, що найбільш проблемними є важковиховувані діти – з неповних сімей, однак проблеми з вихованням можуть виникнути у сім'ї будь-якого складу.

Для підлітків, які мають низький рівень прояву агресії характерні нейтральні малюнки тварин. Про неворожий характер малюнків свідчить загальний, нейтральний вигляд тварини в цілому, а також відсутні знаряддя нападу (роги, кігті, клики). Цій групі підлітків властивий інфантилізм, позаяк їхні персонажі переважно реальні тварини з окремими додатковими елементами (коніки з крилами, коти, зайці з велетенськими вухами тощо).

Таким чином, узагальнюючи дані, отримані за допомогою методики «Неіснуюча тварина» можемо представити соціально-психологічні детермінанти агресивних проявів підлітків.

Так, підліткам з високим рівнем прояву агресії притаманний чітко виражений ворожий характер агресії, який детермінований неадекватно завищеним рівнем самооцінки, незадоволенням власним соціальним становищем на тлі високих претензій до самоствердження, егоцентризмом, демонстративністю поведінки, хворобливим реагуванням на критику та зауваження, страхами, тривогою, підозрілістю, інфантильністю.

Підліткам які мають високі показники за шкалою фізичної та вербальної агресії, віддають, як правило перевагу відкритим засобам взаємодії з оточуючими (прямим фізичним або вербальним агресивним актам: бійки, удари, плювки, обзивання, плітки, зухвалість), особливо якщо це стосується образи або бажання помститися за уражене самолюбство. Таким підліткам не властиве перенесення своєї люті, гніву, роздратування з об'єктивних винуватців образи (або надуманих) на об'єкти. Вони вважають за необхідне відреагувати в ситуації фрустрації на емоційний та психологічний дискомфорт, який відчули спонтанною миттєвою прямою агресією.

Для підлітків, яким притаманний середній рівень прояву агресії притаманна неадекватна самооцінка (завищена або занижена), ґрунтовність у висловлюваннях, демонстративність. Їхня агресія має переважно захисний характер. Однак, помірний рівень прояву агресії за тестом Басса-Даркі можна й трактувати як результат прихованих агресивних намірів або намаганням їх контролювати.

У підлітків з низьким рівнем прояву агресії характерною є відсутність ворожих намірів та вербальної агресії. Для них характерними є реалістичність, адекватна або занижена самооцінка. Такі підлітки відрізняються стриманістю, в невпевненістю, інфантильністю, балакучістю, веселою вдачею.

Важливо зазначити, що методика «Неіснуюча тварина» може стати дієвим прогностично-діагностичним опертям при дослідженні агресивних намірів підлітків, особливо, коли вони приховані.

Аналіз результатів виявив суттєвий збіг кількісного розподілу досліджуваних на групи за рівнями прояву агресії на основі показників опитувальнику Басса-Даркі та даними проективної методики.

Якісний аналіз проективних дозволів зафіксувати у підлітків з високим рівнем агресії малюнків неадекватно високу самооцінку, незадоволення особистим соціальним становищем, невизнання з боку оточуючих, претензії на самоствердження. На нашу думку, саме ці обставини відіграють істотне значення

в детермінації агресивної поведінки підлітків, позаяк для підлітка дуже важливо отримати схвалення ровесників на фоні інтимно-особистісного спілкування. Отже, система відносин підлітка до суб'єктів та об'єктів найближчого соціального оточення є необхідним компонентом при визначенні психологічних особливостей прояву їх агресії. Її врахування дозволяє окреслити проблеми, що супроводжують агресивних підлітків, для врахування їх в корекційній роботі з ними.

Висновки до другого розділу

Метою емпіричного дослідження стало вивчення соціальних та індивідуально-особистісних особливостей, що виступають корелятами проявів агресії підлітків. Реалізація поставленої мети відбувалась поетапно, шляхом вирішення спланованих нами завдань.

У результаті проведеного тестування за методикою Басса-Даркі ми отримали дані, які свідчать про особливості форм проявів агресії підлітків. У досліджуваних нами підлітків домінуючою є така форма агресії як негативізм, протистояння до встановлених норм та правил, що є характерною ознакою, яка супроводжує почуття дорослості підлітка.

Проведений нами кореляційний аналіз дозволив встановити статистично значущі зв'язки між негативізмом та фізичною, вербальною та опосередкованою агресією. Отримані дані вказують на те, що негативізм підлітків може мати як відкриті форми агресивного опору у вигляді вербального або фізичного нападу, так і приховані -- непрямі агресивні дії, а також образи.

Отже, такі індивідуально-психологічні особливості як підозрілість, образливість, роздратованість детермінують у підлітків прояви агресії.

Якісний аналіз проєктивних дозволив зафіксувати у підлітків з високим рівнем агресії малюнків неадекватно високу самооцінку, незадоволення особистим соціальним становищем, невизнання з боку оточуючих, претензії на самоствердження. На нашу думку, саме ці обставини відіграють істотне значення

в детермінації агресивної поведінки підлітків, позаяк для підлітка дуже важливо отримати схвалення ровесників на фоні інтимно-особистісного спілкування.

Підліткам з високим рівнем прояву агресії притаманний чітко виражений ворожий характер агресії, який детермінований неадекватно завищеним рівнем самооцінки, незадоволенням власним соціальним становищем на тлі високих претензій до самоствердження, егоцентризмом, демонстративністю поведінки, хворобливим реагуванням на критику та зауваження, страхами, тривогою, підозрілістю, інфантильністю.

Система відносин підлітка до суб'єктів та об'єктів найближчого соціального оточення є необхідним компонентом при визначенні психологічних особливостей прояву їх агресії. Її врахування дозволяє окреслити проблеми, що супроводжують агресивних підлітків, для врахування їх в корекційній роботі з ними.

Ефективність корекційних заходів забезпечується шляхом створення відповідних умов, до яких відносяться: усвідомлення значущості неагресивних соціальних установок у поведінці; організація цілеспрямованого засвоєння навичок спілкування, альтернативних агресивним; сприяння адекватному самооцінюванню; зменшення афективного реагування за рахунок розвитку навичок самоконтролю; актуалізація потреби у виборі ціннісних орієнтирів, спрямованих на особистісне зростання; подолання негативних особистісних утворень, пов'язаних з акцентуаціями характеру.

Ефективним засобом оптимізації психокорекційного впливу є соціально-психологічний тренінг для учнів, який дозволяє підліткам отримати досвід неагресивної взаємодії з оточуючими, навчитися адекватно оцінювати себе та свої досягнення, бути відповідальним, впевненим, самостійним, розвинути емпатію, чуйність, сформувати навички самоконтролю.

ВИСНОВКИ

Аналіз та узагальнення психологічних підходів до проблеми вивчення феномену агресії показали, що науковцями по-різному трактується як саме поняття «агресія», так і види агресії та форми її прояву. Нами в якості робочої дефініції було прийняте розуміння агресії як мотивованої поведінки або намірів, що ведуть до спричинення шкоди оточуючим людям (або собі), тваринам чи неживим істотам.

Агресія може носити характер як спонтанного реагування і супроводжуватися негативними емоціями гніву, роздратування, образи, так і виступати у вигляді цинічно продуманої помсти. Агресивними вважаються також наміри, націлені на ушкодження іншої людини, або неживої істоти. Фізичну агресію та її крайні варіанти – фізичне та сексуальне насилля – є найбільш деструктивнішими формами агресивної поведінки. Перевага у використанні та прагнення до агресивних форм поведінки характеризує особистість як агресивну.

На думку сучасних науковців, детермінанти агресивності слід шукати на ранніх етапах розвитку особистості. Становлення агресивної поведінки - складний і багатосторонній процес, в якому задіяна множина факторів. Особливо актуальною постає проблема агресивності в підлітковому віці.

Становлення агресивної поведінки відбувається в процесі онтогенезу, який полідетермінований низкою соціальних та індивідуально-психологічних чинників. Підлітковий вік є періодом активізації агресивних проявів, що пов'язано з проблемами особистісного самовизначення, почуттям дорослості, пошуком власного «Я». Особливості прояву агресії в підлітковому віці мають свою динаміку, характеризуються значним підвищенням рівня агресії, коли особливого загострення набувають такі форми агресії, як фізична, вербальна та побічна, негативізм.

Значна частина науковців вважають агресивну поведінку підлітків результатом закріплення раніше набутих у сім'ї поведінкових стереотипів, включаючи вплив процесу соціального навчання в цьому віці. Ця тенденція може стати причиною

становлення агресії у підлітків з сімей, де поширені такі явища, як депривація любові, вживання алкоголю, насилля, сувора критика з боку батьків.

Особливо сприйнятливі до впливу однолітків підлітки, що обумовлено провідною діяльністю їх віку. Прагнучи отримати визнання в своєму середовищі, вони починають шукати групи, де можуть їх оцінити.

Підлітки можуть черпати знання про моделі агресивної поведінки з трьох основних джерел: сім'ї, яка може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки і забезпечувати її підкріплення; від ровесників; агресивним реакціям можна вчитися не лише на реальних прикладах, але й на символічних, які пропонуються ЗМІ, мас-медіа, Інтернет.

Емпіричне дослідження дозволило увиразнити соціальні та індивідуально-особистісні особливості, що виступають корелятами проявів агресії підлітків. Реалізація поставленої мети відбувалась поетапно, шляхом вирішення спланованих нами завдань.

У результаті проведеного тестування за методикою Басса-Даркі ми отримали дані, які свідчать про особливості форм проявів агресії підлітків. У досліджуваних нами підлітків домінуючою є така форма агресії як негативізм, протистояння до встановлених норм та правил, що є характерною ознакою, яка супроводжує почуття дорослості підлітка.

Проведений нами кореляційний аналіз дозволив встановити статистично значущі зв'язки між негативізмом та фізичною, вербальною та опосередкованою агресією. Отримані дані вказують на те, що негативізм підлітків може мати як відкриті форми агресивного опору у вигляді вербального або фізичного нападу, так і приховані -- непрямі агресивні дії, а також образи.

Отже, такі індивідуально-психологічні особливості як підозрілість, образливість, роздратованість детермінують у підлітків прояви агресії.

Якісний аналіз проєктивних дозволив зафіксувати у підлітків з високим рівнем агресії малюнків неадекватно високу самооцінку, незадоволення особистим соціальним становищем, невизнання з боку оточуючих, претензії на самоствердження. На нашу думку, саме ці обставини відіграють істотне значення

в детермінації агресивної поведінки підлітків, позаяк для підлітка дуже важливо отримати схвалення ровесників на фоні інтимно-особистісного спілкування.

Підліткам з високим рівнем прояву агресії притаманний чітко виражений ворожий характер агресії, який детермінований неадекватно завищеним рівнем самооцінки, незадоволенням власним соціальним становищем на тлі високих претензій до самоствердження, егоцентризмом, демонстративністю поведінки, хворобливим реагуванням на критику та зауваження, страхами, тривогою, підозрілістю, інфантильністю.

Система відносин підлітка до суб'єктів та об'єктів найближчого соціального оточення є необхідним компонентом при визначенні психологічних особливостей прояву їх агресії. Її врахування дозволяє окреслити проблеми, що супроводжують агресивних підлітків, для врахування їх в корекційній роботі з ними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Адлер А.* Воспитание детей. Взаимодействие полов. / *А. Адлер*– Р.-на-Д.: Феникс, 1998. – 413 с.
2. *Аликина Н.В.* Возрастные психологические особенности агрессивного поведения несовершеннолетних: Дисс. ...канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 1989. – 100 с.
3. *Байард Р., Байард Дж.* Ваш беспокойный подросток: Пер. с англ. – М.: Семья и школа, 1995. – 202 с.
4. *Бандура А., Уолтерс Р.* Подростковая агрессия (Изучение влияния воспитания и семейных отношений). Пер. с англ. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 509 с.
5. *Берковиц Л.* Агрессия: причины, последствия и контроль: Пер. с англ. – СПб.: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
6. *Берестнева О.Г., Уразаев А.М., Муратова Е.А.* Математические методы в психологии / Под ред. Берестневой О.Г. – Томск: Издательство Томского ГПУ, 2001. – 304 с.
7. *Бобнева М.И.* Социальные нормы и регуляция поведения. / *М.И. Бобнева*– М.: Просвещение, 1988. – 311 с.
8. *Бовть О.Б.* Причины агрессивної поведінки дітей молодшого шкільного віку // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.94-100.
9. *Борисенко О.Д., Майборода Р.Є.* Аналітико-статистичні методи та моделі психології та педагогіки. / *О.Д. Борисенко, Р.Є. Майборода* – К.: ВЦ «Київський університет», 2000. – 117 с.
10. *Боришевський М.И.* Развитие саморегуляции в поведении школьников. / *М.И. Боришевський* – К.: Педагогика, 1992. – 140 с.
11. *Бэррон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. / *Р. Бэррон, Д. Ричардсон*– СПб.: Питер, 1997. – 356 с.
12. *Бютнер К.* Жить с агрессивными детьми. / *К. Бютнер*– М.: Педагогика, 1991. – 142 с.
13. *Валицкас Г.К., Гиппенрейтер Ю.Б.* Самооценка у несовершеннолетних правонарушителей // Вопросы психологии. – 1989. – №1. – С.45-54.

14. *Выготский Л.С.* Психология развития как феномен культуры / Под ред. М.Г.Ярошевского. – М.: Издательство Института практической психологии, Воронеж: НПО МОДЭК, 1996. – 512 с.
15. *Говорун Т.В.* Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції: Дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.07. – К.: 2002. – 409 с.
16. *Еникеев М.И.* Общая и социальная психология. / *М.И. Еникеев*– М.: Издат. группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 624 с.
17. *Ениколопов С.Н.* Изучение мотивации поведения детей и подростков. / *Ениколопов С.Н.*– М.: Просвещение, 1972.– 351 с.
18. *Ениколопов С.Н.* Некоторые результаты исследования агрессии // Личность преступника как объект психологического исследования /Под ред. А.Р.Ратинова. – М.: Просвещение, 1979. – С.100-109.
19. *Заика Е.В., Крейдун Н.П., Ячина В.С.* Психологическая характеристика личности подростка с отклоняющимся поведением // Вопросы психологии. – 1990. – №4. – С.83-90.
20. *Кле М.* Психология подростка: Пер. с фр. / *М. Кле* – М.: Педагогика, 1991. – 171с.
21. *Конюхов Н.И.* Словарь – справочник практического психолога. / *Н.И.Конюхов*– Воронеж: НПО «МОДЕК», 1996. – 224 с.
22. *Коньшева Л. П.* Личность и ситуация как детерминанты агрессивного-насильственных преступлений //Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 112–141.
23. *Крайг Г.* Психология развития. / *Г. Крайг* – СПб.: Питер, 2000. – 989 с.
24. *Краковский С.Г.* Трудный возраст. / *Г. Крайг* – М.: Просвещение, 1966. – 160 с.
25. *Краткий психологический словарь* / Под ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – Р.-на-Д.: Феникс, 1999. – 512 с.
26. *Крэйхи Б.* Социальная психология агрессии. / *Б. Крэйхи* – СПб.: Питер, 2003. – 336 с.

27. *Ложкин Г.В., Повякель Н.И.* Практическая психология конфликта: Учебн. пособие. / *Г.В. Ложкин, Н.И. Повякель*– К.: МАУП, 2000. – 256 с.
28. *Лоренц К.* Агрессия (так называемое зло). / *К. Лоренц* – М.: Прогресс, 1994. – 247 с.
29. *Марценківський І., Марценківська І.* Дитяча агресивність // Дошкільне виховання. – 1997. – №8. – С.18-19.
30. *Маслоу А.* Мотивация и личность. – СПб.: Евразия, 1999. – 478с.
31. *Налчаджян А.А.* Социально-психологическая адаптация личности (формы, механизмы, стратегии). / *А.А. Налчаджян*– Ереван: Изд-во АН Арм.ССР, 1988. – 263 с.
32. *Овчарова Р.В.* Справочная книга школьного психолога. / *Р.В. Овчарова*– М.: Просвещение, «Учебная литература», 1996. – 352 с.
33. *Осницкий А.К.* Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся // Вопросы психологии. – 1994. – №3. – С.61-68.
34. *Основи практичної психології* / Панок В., Титаренко Т, Чепелева Н. та ін. – К.: «Либідь», 1999. – 534 с.
35. *Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка. / *Ж. Пиаже*– М.: Владос, 1994. – 318 с.
36. *Практическая психодиагностика. Методики и тесты.* – Самара: Изд. «БАХРАХ», 1997. – 672 с.
37. *Практическая психология в тестах, или как научиться понимать себя и других* / Сост. Р.Римская, С.Римский. – М.: АСТ-Пресс, 1998. – 394 с.
38. *Психология подростка. Полное руководство* /Под ред. А.А.Реана. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 432 с.
39. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 618 с.
40. *Ратинов А.Р.* К ядру личности преступника // Актуальные проблемы уголовного права и криминологии. – М., 1981. – С. 67–86.
41. *Реан А.А.* Агрессия и агрессивность личности // Вопросы психологии. 1996. – т.17, №5. – С.3-17.

42. *Реан А.А.* Аутоагрессивный паттерн личности //Ананьевские чтения - 98. – СПб.: 1998.– С.52-54.
43. *Рогов Е.И.* Настольная книга практического психолога в образовании. / *Е.И. Рогов*– М.: ВЛАДОС, 1996. – 529 с.
44. *Розин М.В.* О некоторых психологических причинах демонстративно-отклоняющегося поведения подростков // Психологические проблемы выявления и коррекции отклоняющегося поведения школьников / Под ред. В.В.Борцалкина, Д.И.Фельдштейна). – М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – С.45-53.
45. *Румянцева Т.Г.* Современный этап исследований на западе человеческой агрессии // Философские науки. – 1989. – №7. – С.127-131.
46. *Румянцева Т.Г.* Агрессия и контроль // Вопросы психологии. – 1992. –№6. – С.17-22.
47. *Семенюк Л.М.* Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. / *Л.М. Семенюк*– М.: Московский психолого- социальный институт: Флинта, 2003. – 96с.
48. *Сидоренко Е.В.* Методы математической обработки в психологии. / *Е.В. Сидоренко*– СПб.: ООО «Речь», 2000. – 350 с.
49. *Синягина Н.Ю.* Психолого-педагогическая коррекция детско- родительских отношений. / *Н.Ю. Синягина*– М.: ВЛАДОС, 2001. – 96 с.
50. *Солдатова Г.У., Шайгерова Л.А., Шарова О.Д.* Жить в мире с собой и другими: Тренинг толерантности для подростков. - 2-е изд. – М.: Генезис, 2001. – 112 с.
51. *Степанов В.Г.* Психология трудных школьников. / *В.Г. Степанов*– М.: Академия, 2001. – 336 с.
52. *Устинова В. В.* Особенности формирования личности несовершеннолетних насильственных преступников //Насилие, агрессия, жестокость. Криминально-психологическое исследование. – М., 1990. – С. 40–56.
53. *Фельдштейн Д.И.* Проблемы возрастной и педагогической психологии. / *Д.И. Фельдштейн* – М.: ППА, 1995. – 386 с.

54. *Фрейд А.* Психопатология детства. Пер. с нем. / *А. Фрейд* – М.: Изд. дом NOTABENE, 2000. – 224 с.
55. *Фрейд З.* Мы и смерть. / *З. Фрейд* – СПб.: Восточно-Европейский институт психоанализа, 1994. – 384 с.
56. *Фромм Э.* Анатомия человеческой деструктивности. / *Э. Фромм*– М.: ООО «Издательство АСТ – ЛТД», 1998. – 672 с.
57. *Эльконин Д.Б.* Психическое развитие в детских возрастах /Избранные психологические труды. – Воронеж: НПО «МОДЕК», 1995. – 416 с.
58. *Эльконин Д.Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – №4. – С.6-20.
59. *Эриксон Э.* Детство и общество: Пер. с англ. – СПб.: Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.